

1794 - 1994

200 jaar Banpaal Sloten

Op de grens van het recht

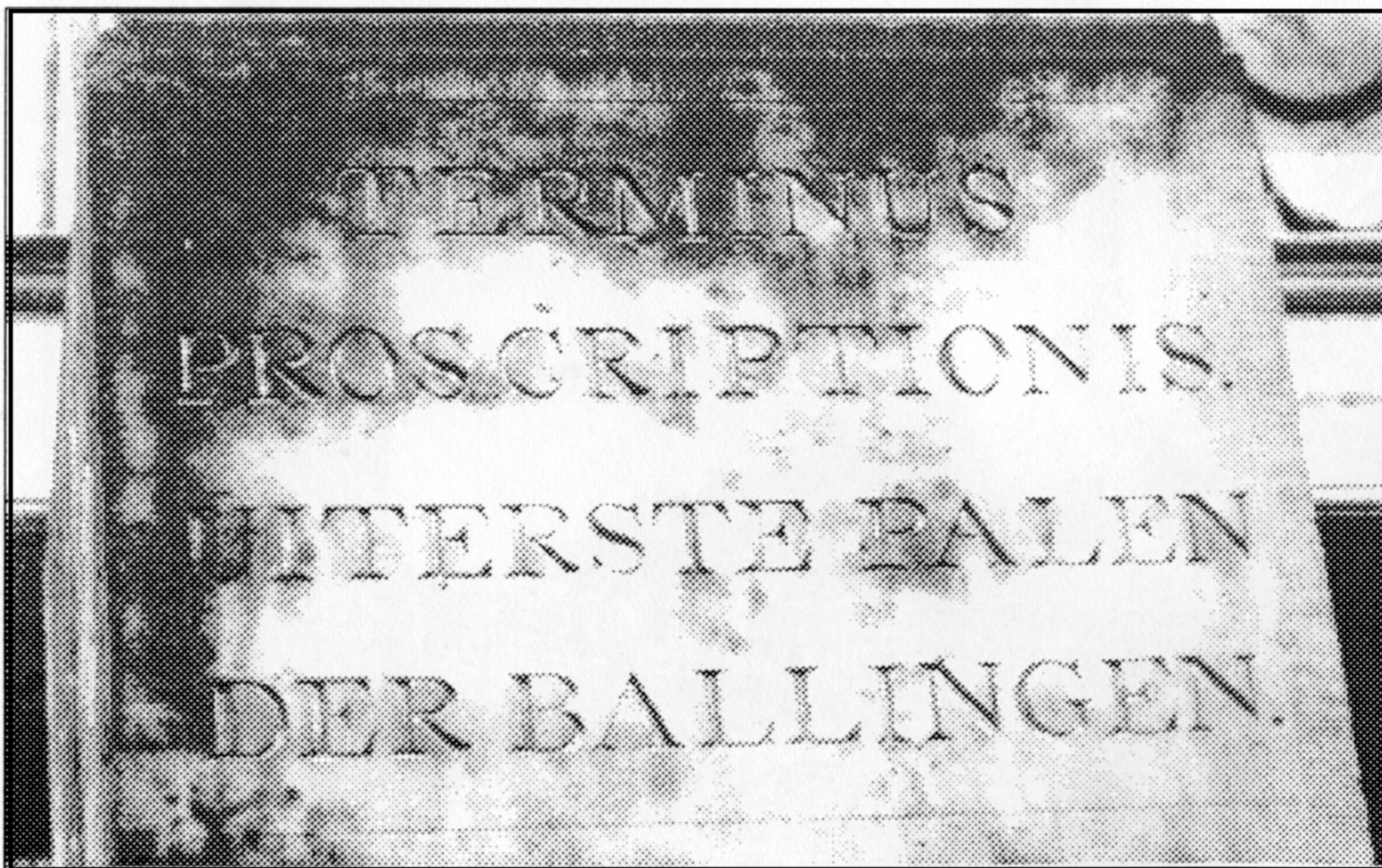
Een uitgave bij de herdenking van 200 jaar banpaal Sloten
en de tentoonstelling 'Uyt de stadt gebannen' 24 september t/m 2 oktober 1994

1900-1950

< Titelpagina: de Banpaal in 1956 gezien door tekenaar Chris Schut
> Achterpagina: de Banpaal aan het begin van deze eeuw. De Boerdrij erachter moest in 1913 plaats maken voor de St. Jozefschool.

Inscriptie op de Banpaal in Sloten (foto G. de Waard)

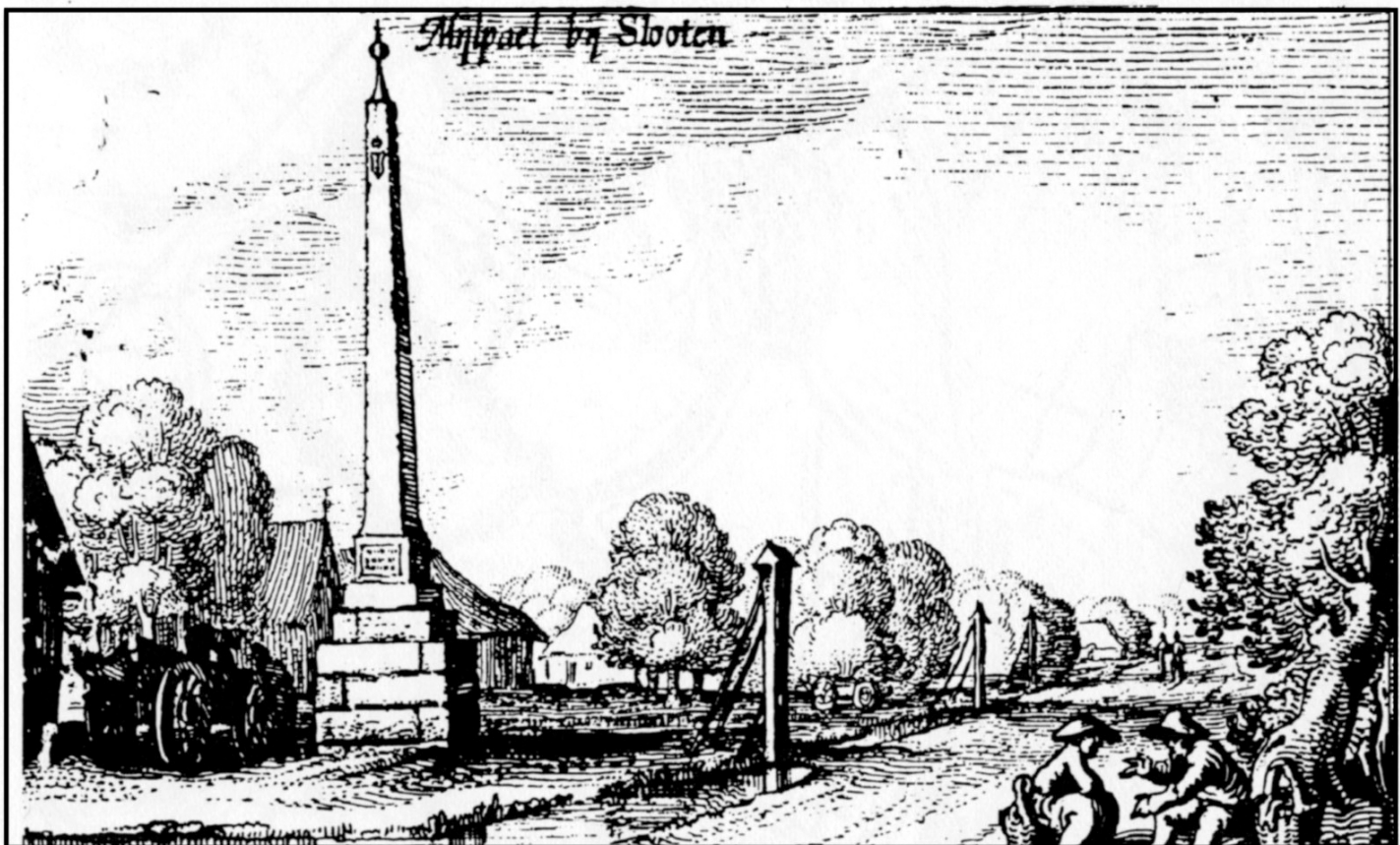
Ban, banpaal, bandiet

De banpaal aan de Sloterweg is een eigenaardig monument.

Als hij door voorbijgangers al wordt opgemerkt, ingebouwd en half achteraf in een slop tussen de huisnummers 1204 en 1208, zal hen niet meteen duidelijk zijn wat hij op die plaats doet en welke functie hij ooit heeft gehad.

Daarbij is het eigenlijk geen Slotense, maar een Amsterdamse paal: wie de moeite neemt hem beter te bekijken, ziet het Amsterdamse stadswapen met de keizerskroon en de tekst *Terminus proscriptiois/uiteerste palen der ballingen*.

De banpaal is ook een eigenaardig monument omdat hij verwijst naar iets dat in Nederland al lang niet meer bestaat: het verbannen van misdadigers en andere wetsovertreders.

De banpaal stond in de zeventiende eeuw vrij in het landschap langs de oude Sloterweg. Gravure van Roelant Roghman (ca. 1620-1686) (Atlas Gemeentearchief Amsterdam)

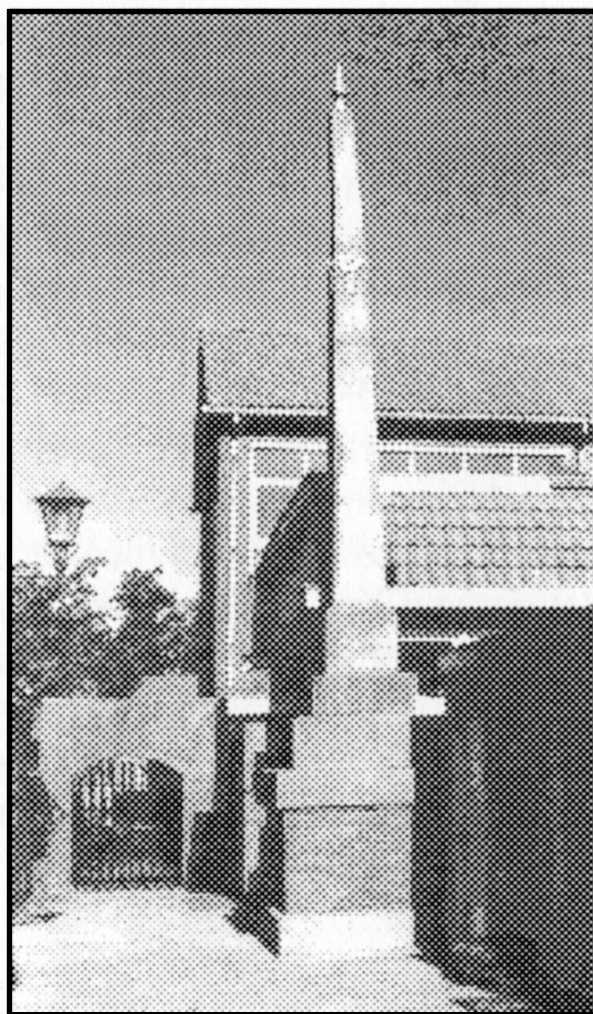
'Ban' is een oudgermaans woord dat van oorsprong 'bevel' of 'gebod' betekende. In de loop der tijd werd de betekenis uitgebreid.

In de Middeleeuwen ging het ook 'rechtszitting' betekenen, en gaandeweg werd het in Holland de aanduiding voor een heel rechtsgebied of rechtsdistrict.

De namen Sloterban, Geerban en Osdorperban herinneren nog aan die oorspronkelijke betekenis. Ook de oorsprong van het woord 'bandiet' hangt met de oude betekenis van de term 'ban' samen: een bandiet is in letterlijke zin een banneling, iemand die de toegang tot een bepaald rechtsgebied is ontzegd.

Wat doet nu een Amsterdamse banpaal op het grondgebied van de voormalige gemeente Sloten?

De banpaal anno nu, ingebouwd door school, parochiehuis, kerk en bijbehorende woningen (foto G. de Waard)

Pagina links: fragment uit een kaart van Jan Jansz. uit 1575, met de zes oorspronkelijke 'mijlpaelen' die op grond van het octrooi van Karel V uit 1544 1 geografische mijl buiten de stad werden opgericht. Na de stadsuitbreiding van begin zeventiende eeuw de aanleg van de grachtengordel werden de palen verplaatst naar een mijl afstand buiten de nieuwe stadsmuren. De eerste Slotense banpaal is op deze kaart een stuk ten oosten van de kerk afgebeeld. Onderzoek naar de juiste plaats van deze eerste paal langs de Sloterweg is nog gaande (Atlas Gemeentearchief Amsterdam)

Een zestiende-eeuws potje dobbelen

Sloten, rond de tiende eeuw ontstaan als nederzetting bij de ontginning van het moeras- en veengebied aan de zuidwestpunt van het toenmalige Slotermeer, kreeg in de twaalfde eeuw zijn huidige ligging, met als centrum de terp waarop nu het Dorpsplein ligt.

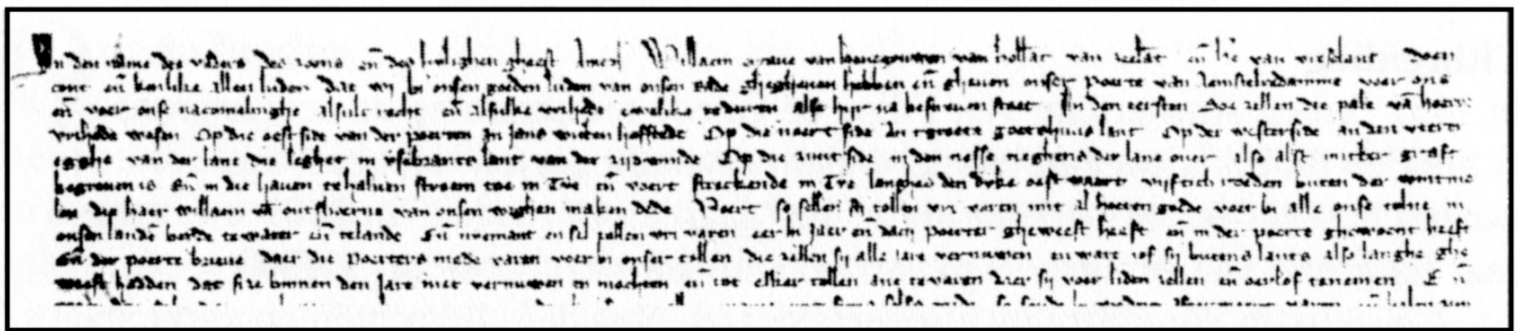
Het gebied, waarin ook Osdorp en de Vrije Geer lagen, viel onder gezag van de graaf van Holland. Die beheerde zijn bezit niet zelf, maar liet zich in het bestuur en de rechtspraak vertegenwoordigen door een van zijn adellijke leenmannen, de 'ambachtsheer'. Ook onder de latere heersers over Holland, de vorsten uit het Bourgondische en Habsburgse huis, werd het gebied Sloten, Sloterdijk, Osdorp en Vrije Geer bestuurd als ambachtsheerlijkheid.

Aan het begin van de zestiende eeuw was de machtige edelman Reinoud III van Brederode heer van Sloten, Sloterdijk, Osdorp en Vrije Geer, en bovendien van Amstelveen, Houtrijk, Polanen en Raasdorp.

Het uitgestrekte grondgebied van zijn heerlijkheden reikte tot aan de stadspoorten van Amsterdam, en dat leidde tot jarenlange machtsconflicten met het stadsbestuur. Dat had ruimte nodig voor de groeiende stad en wilde meer zeggenschap over wat er vlak buiten de poorten gebeurde.

Reinoud III was niet alleen een van de grootste grondbezitters in het gewest Holland, maar ook een verwoed drinker en dobbelaar. Al dobbelend maakte hij hoge schulden. Daarvan maakte het Amsterdamse stadsbestuur handig gebruik. Het verhaal gaat dat Reinoud op zekere avond in 1529 een Amsterdamse herberg zo dronken werd gevoerd dat hij uiteindelijk tegen 3000 carolusguldens zijn heerlijkheden inzette en verspeelde.

Reinoud was gedwongen een koopakte te tekenen waarbij hij de ambachtsheerlijkheid van Amstelveen, Sloten, Sloterdijk, Osdorp en Vrije Geer overdroeg aan Amsterdam.

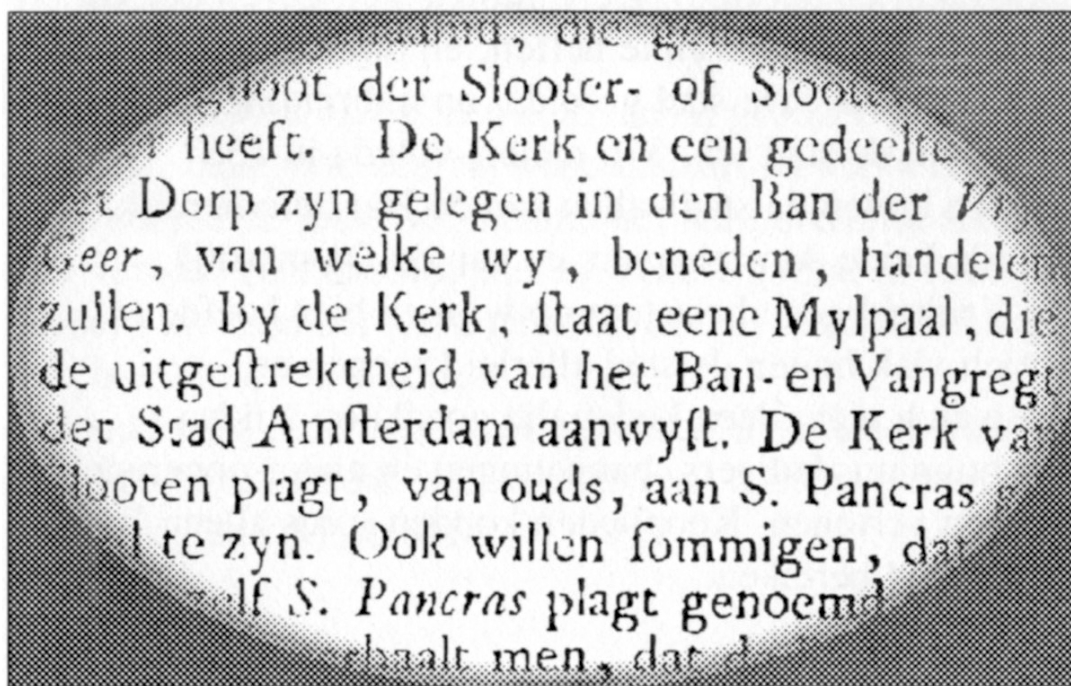
In 1342 werd Amsterdam door Graaf Willem IV tot vrije stad verheven. Daarmee kreeg de stad haar eigen hoge of criminele rechtbank, die hals- en schavotstraffen kon opleggen. Hieraan was ook het 'ban- en vangrecht' verbonden. De hier afgebeelde akte opent met het aanwijzen van de plaats van vier limietpalen ter afbakening van het rechtsgebied van de stad - de 'stadsvrijheid'. Deze limietpalen gaven ook de bangrens aan. Tot 1489 vielen stadsvrijheid en bangrens samen. In dat jaar ontving Amsterdam van Maximiliaan van Oostenrijk een privilege om de grens van het ban- en vangrecht uit te breiden tot 1000 gaarden buiten de stadsvrijheid. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

De eerste ban- en limietpalen

Toen Amsterdam in 1342 van graaf Willem IV stadsrechten kreeg, was de 'Vrijheid', het rechtsgebied van de stad, nog maar klein. De 'limietpalen' die de stadsvrijheid begremsden, stonden ter hoogte van Oudezijds en Nieuwezijds Voorburgwal, de Martelaarsgracht en het Spui. Deze limietpalen gaven ook de grens aan van het recht om stedelijke accijnzen te heffen, en om wetsovertreders aan te houden, het 'ban- en vangrecht'. De stad groeide, en uitbreiding van de Vrijheid met 100 gaarden rondom de stad (ca. 376 meter) volgde in 1387. De nieuwe limietpalen verrezen buiten de stadswallen aan de Haarlemmerdijk, de Heilige- of Overtoomseweg, de beide Amsteloevers en aan de Diemerdijk. Omdat buiten het gebied de Vrijheid geen belasting op wijn en bier hoefde te worden betaald, vestigden zich vlak buiten de stad allerlei kroegen en herbergen. Daar verzamelden zich niet alleen lieden die goedkoop wilden drinken, maar ook voortvluchtige misdadigers, bannelingen en ander ongeregeld volk dat zich niet in de stad kon vertonen. Kooplieden konden soms alleen 'in vrees van hun lijf en leven' de stad bereiken.

Uitbreiding

In 1452 kreeg Amsterdam van Filips de Goede toestemming de accijnsgrens uit te breiden tot bijna twee kilometer buiten de stadspoorten. Het ban- en vangrecht bleef echter beperkt tot de 100 gaarden of roeden. In 1489 kwamen daar op grond van een privilege van Maximiliaan van Oostenrijk 1000 roeden bij. Amsterdam kon daarna wetsovertreders aanhouden, berechten en verbannen in een gebied van ruim 3 kilometer buiten de stad. Behalve de limietpalen die de grens van de stedelijke Vrijheid aangaven, kwamen er nu op de 1100-roedengrens banpalen met het Amsterdamse stadswapen om het bangebied te markeren. De nieuwe grens van het ban- en vangrecht liep dwars door het gebied dat werd bestuurd door de familie van Brederode. Aan die merkwaardige situatie kwam pas na twintig jaar van ruzies en processen een einde toen Reinoud in 1529 zijn heerlijkheden aan Amsterdam verkocht.

*Jan Wagenaars
achttiende-eeuwse
beschrijving van Sloten,
met vermelding van de
banpaal, in 'Amsterdam in
zijne opkomst, aanwas,
geschiedenissen...', dl.III,
fol.69 (1767)*

Quade luyden

Het probleem van het accijnsvrij tappen in de herbergen, en van de bannelingen en andere 'quade luyden' die zich in de dorpen en taveernes rond de stad ophielden, was daarmee niet uit de wereld. Amsterdam vroeg in 1539 bij keizer Karel V opnieuw om uitbreiding van de accijns- en bangrensen. De keizer had in die tijd te kampen met de opkomende protestantse Hervorming en zal dus ongetwijfeld gevoelig zijn geweest voor het Amsterdamse argument dat behalve gewone misdadigers en bannelingen ook luthersen en andere 'kettters' samenkwamen 'by nachte ende ontijden op de Dorpen ende andere huysen staende buyten der Stede vrijhey't'.

Er kwam een verbod op het accijnsvrij tappen van wijn en bier dat zich uitstreckte van de Haarlemmerpoort tot aan het dorp Sloterdijk en 'vande heyliche Wechs Poorte tot half wegen Sloten'.

In 1544 werd ook de grens van het ban- en vangrecht uitgebreid, en wel tot 1 geografische mijl (= ca. 7,4 km) buiten de stadmuren. Karel V zegde de Amsterdammers toe 'dat sy van nu voortaan sullen vermogen te bannen alle Delinquanten ende misdadigen', buiten de stad 'ende boven dien een myl in 't ronde vander selver Stede'.

Een myl in 't ronde

Ter begrenzing van de nieuw verworven banmijl werden nieuwe banpalen opgericht, voortaan in documenten vaak als 'mijlpalen' aangeduid.

In 1559 bestelde het Amsterdamse stadsbestuur 'zes groote steene columphen omme te zetten tot zes plaitsen een myl rontom buyten deser Stede, tot teyckens over die ballinghen uyer stede gebannen'.

Deze zes nieuwe banpalen kwamen te staan aan de voornaamste toegangswegen naar de stad: aan de Amsteldijk en aan het Kleine Loopveld in Amstelveen, bij de Diemerdammerluis, aan de Landweg tussen Kadoelen en Landsmeer, aan de Spaarndammerdijk in de Spieringhorner Buitenpolder, en ten oosten van de kerk van Sloten aan de Sloterweg.

Nieuwe banmijl, nieuwe mijlpaal?

Na de stadsuitleg van begin zeventiende eeuw - de aanleg van de grachtengordel - werd de banmijl gerekend vanaf de nieuwe stadsmuren, die liepen van de Haarlemmerpoort, via Leidse Bosje en Sarphatistraat naar de Weesperpoort. Amsterdam kreeg in 1609 van de Staten van Holland toestemming 'de oude palen van haere Jurisdiction ende Limiten daer naer te extenderen ende uytstellen'. Klaarblijkelijk duurde het weer een aantal jaren voor de banpalen werden neergezet op hun nieuwe plek, nog verder uit de stad. De twee nu nog bestaande palen in Amstelveen dragen het jaartal 1625.

Of de oude palen eenvoudig werden verzet of dat het stadsbestuur nieuwe palen kocht, is niet duidelijk. Op een landkaart uit ca. 1700 staan aan de Spaarndammerdijk twee banpalen getekend, respectievelijk als 'de Mijl Paal' en 'd'oude Mijl Paal' aangeduid.

1794-1994

Waar de eerste banpaal aan de Sloterweg heeft gestaan is nog in onderzoek. In 1624-1625 kwam hij op zijn huidige plaats. In 1793 was hij zo bouwvallig geworden dat hij opnieuw moest worden opgemetseld. Ook werd hij voorzien van een nieuw stadswapen en een nieuwe inscriptie.

De Amsterdamse thesaurier betaalde in december 1793 een rekening aan stadsbeeldhouwer Anthonie Ziesenis voor het vervaardigen van 'de nieuwe wapens en Kroon voor een Limietpaal in steen gewerkt'. De arbeider Hendrik Venema besteedde er volgens de rekening 18 dagen werk à 34 stuiver aan. De achterkant van de rekening vermeldt dat het hier gaat om 'de Mijl of Banpaal te Slooten'. Onder het wapen werd het jaartal 1794 aangebracht. De banpaal bleef staan toen in de negentiende eeuw naast de oude Sloterweg een nieuwe straatweg werd aangelegd. De banpaal had toen al zijn functie verloren. Verbanningen werden niet meer uitgesproken, sinds Nederland in 1813 een koninkrijk en daarmee één rechtsgebied was geworden.

Amsterdam 7 December 1793

De Hiel Edele Groot Achtbaare Heeren
Thesaurieren der Stad Amsterdam Zesend
aan Ziesenis Stads Beeldhouwer

Voor haer Heild G. L. H. B. en Meer gemerkt de Wapens van
Amstelveen, aan de Limiet Paal op de Breetvoorn
Gemaal van Weest 1/2 dag. ieder dag a 3d ft. 18. 15. -
aan de Nieuwe Wapens en Kroon voor een Limiet Paal,
in steen gewerkt
Hendrik Venema 1/2 dag. ieder dag a 3d ft. 50. 12. -
alle dit bovenstaande in de Looft aan de
Stads Metrelijken Totma 14 7. -

Voedaars op dato 1793

Hier gel. A. Ziesenis

J. Lohant

1. Rekening van Beeldhouwers Arbeidsloon
- 1) wegens de fzeene paal van wo gaarden op de Oer-
horvnsche Weg, en
 - 2) wegens de Mijl- of Banpaal te Slooten

Rekening, in december 1793 door de Amsterdamse thesaurier betaald aan stadsbeeldhouwer
Anthonie Ziesenis voor 'de Nieuwe Wapens en Kroon voor een Limiet Paal in steen gewerkt' De
achterzijde vermeldt: 'wegens de Mijl- of Banpaal te Slooten' (Gemeentearchief Amsterdam)

Door de bouw van de kerk en de bijbehorende gebouwen in 1904 en de St.
Jozefschool in 1913 raakte de banpaal gaandeweg ingesloten. Vandaar zijn
eigenaardige plek in het achterafsteegje.

Van de zes oorspronkelijk banpalen zijn er drie tot op de huidige dag bewaard
gebleven. De Slotense banpaal is de enige op het huidige grondgebied van de
stad Amsterdam. De andere bevinden zich nu in de gemeente Amstelveen,
respectievelijk aan de Amsterdamse Weg en aan de Amsteldijk, halfverwege
Ouderkerk.

Verbanning als straf

Wie werd verbannen werd, voor een omschreven periode of ook wel 'voor eeuwig', verwijderd uit een bepaald rechtsgebied. De banpalen, oprijzend uit het landschap ver voor Amsterdam, hadden een waarschuwendende functie: ze gaven de grens of limiet van een rechtsgebied aan, die door de bannelingen niet mocht worden overschreden. Voor de duur van hun verbanning moesten zij buiten de palen blijven. Verbanning werd opgelegd door de hoge of criminele rechtbank, die ook lijf- en schavotstraffen kon opleggen. Op het verbreken van een verbanning (vóór de verstreken termijn terugkeren naar het gebied waaruit men was verbannen), stond de doodstraf.

Wèg met ongewenste personen

Verbanning was voor een rechtbank in vroeger tijd, naast een doodvonnis, eigenlijk de enige manier om zich definitief of in ieder geval langdurig van wetsovertreders of ongewenste personen te ontdoen.

Opsluiting - als straf op zichzelf - bestond in de zestiende eeuw nog niet, net zo min als gevangenissen zoals wij die kennen. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw kon tuchthuisstraf worden opgelegd in het pas opgerichte rasphuis voor mannen en spinhuis voor vrouwen. Maar die instellingen waren maar klein van omvang. Pas na uitbreiding in de achttiende eeuw werd tuchthuisstraf een gebruikelijke vorm van strafoplegging. Verbanning kon worden opgelegd voor een bepaalde tijd, maar bij zware misdrijven ook 'ten eeuwigen dage'.

Verbanning werd meestal uitgesproken als bijkomende straf, dus in combinatie met andere straffen: brandmerking, geseling, te pronk staan op het schavot en/of opsluiting in tucht- of werkhuis.

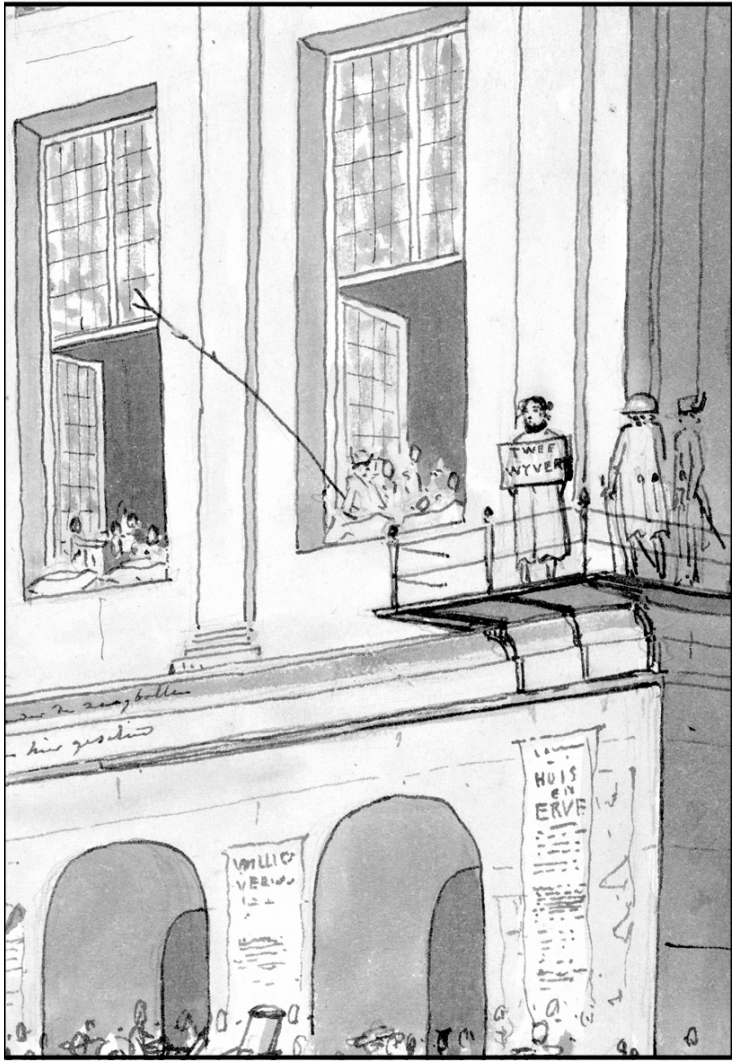
Je kon natuurlijk beter worden verbannen dan gebrandmerkt of opgehangen, maar toch was verbanning in feite een zware straf. Bannelingen moesten familie en huis en haard verlaten en maar zien of ze ergens anders een nieuw bestaan konden opbouwen.

Wie werden er verbannen?

Verbanning trof vooral arme mensen. Wie rijk was kon zijn berechting doorgaans afkopen - tegen een flink geldbedrag. 'Wittenboordencriminaliteit' werd zelden met verbanning bestraft. Verbanning werd opgelegd voor misdrijven als diefstal, prostitutie, beroving, vechtpartijen op straat en andere openbare geweldpleging. Maar ook voor zaken als bedelarij en het doden of te vondeling leggen van pasgeboren kinderen. Het aantal mensen zonder vast werk was in vroeger eeuwen nog veel groter dan nu. Zij leidden vaak een zwervend bestaan en trokken van de ene stad en de ene streek naar de andere. Zeelieden, dagloners, rondtrekkende kooplieden, prostituees, kermisklanten, kwakzalvers, landlopers, bedelaars en zwervers bevolkten naast 'gewone' reizigers de wegen. Vooral zulk 'ongeregeld volk' werd na een vergrijp snel de stad uitgezet - de eenvoudigste en ook goedkoopste manier om van ze af te zijn. Dat daarmee het probleem werd afgeschoven naar het gebied achter de banpalen of naar andere stad, telde blijkbaar minder dan het principe: liever kwijt dan rijk.

Mazen in het net

Tot 1795 had vrijwel iedere stad en streek zijn eigen recht en rechtspraak. Voortvluchtige misdadigers en bannelingen konden zich gemakkelijk in andere rechtsdistrieten verschuilen. Wie in Amsterdam iets had misdaan of daar was verbannen, kon rustig de rest van zijn leven in Utrecht of Friesland wonen zonder dat hem daar wat in de weg werd gelegd. Omgekeerd konden bannelingen uit andere steden ongehinderd Amsterdam binnenkomen. Hun 'verleden' kwam meestal pas aan het licht als zij in hun nieuwe verblijfplaats ook weer met justitie in aanraking kwamen. Door het gebrek aan een efficiënt politieapparaat kwam het ook vaak voor dat bannelingen vóór het verstrijken van hun straf weer terugkeerden in de stad. Op verbreking van verbanning stond eigenlijk de doodstraf, maar in de praktijk werd daar lang niet altijd de hand aan gehouden. Er zijn voorbeelden van mensen die door de jaren heen aan de lopende band misdrijven bleven plegen en uit een groot aantal steden één of meer keren werden verbannen.

Vonnis, in april 1794
 gewezen tegen Elisabeth
 van der Poll wegens 'het
 houden van Hoerhuijs, en
 pleegen van diversche
 brutaliteiten': te pronk
 staan voor het stadhuis op
 de Dam, twee jaar spinhuis
 en twee jaar verbanning uit
 de stad, 'een mijl in 't
 ronde'
 (foto: Gemeentearchief
 Amsterdam)

gerangens delict
 17e maenden eenig
 voor de balie
 te Sloan Confine
 wyders voor toe
 in 't Spinhuis de
 en bannen hoo
 mede voor twee
 uit de Stad on
 stie van dien een
 in 't Londe, nu
 van gerangens
 van Justitie -

Aldus geprotesteerde den 25 Maart 1794
 sentibus de Haer Hoofs officier en
 de Haeren Schepenen. en

Geprotesteerde den 5 April 1794.
 Sibus V. V. In. Vonnis van
 P. J. V.

Verbanning in 1794

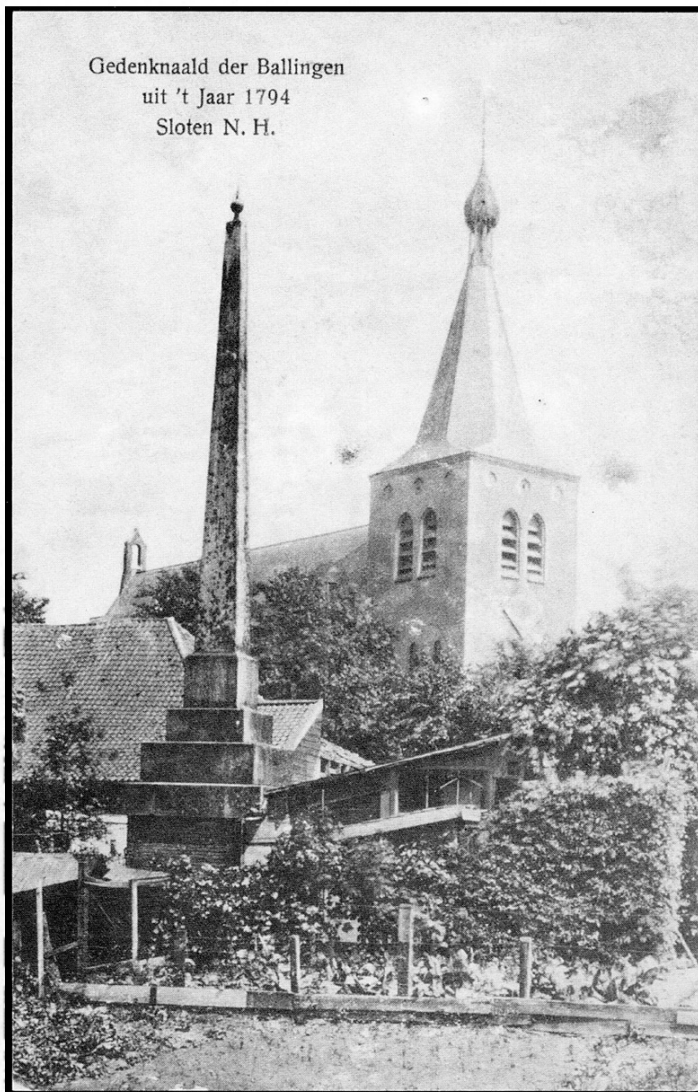
In april 1793 werd uit een woning in de Amsterdamse Plantage, buiten de Muiderpoort, een voorraad linnengoed en huisraad ontvreemd: een tafellaken, twee witte rokken, twee hemden, een witte doek, twee bonte boezelaars, een half hemd, een gestreepte rok, een muts en een tinmaatje.

De dader bleek een vrouw, Annetje Robbers, oud 33 jaar. Bij haar verhoor kwam uit dat zij haar buit te gelde had gemaakt bij een opkoper in de Anthoniebreestraat, waar zij er 33 stuivers voor had gekregen. Waarschijnlijk was Annetje uit nood tot haar daad gekomen, maar daar hielden de rechters geen rekening mee. In januari 1794 kwam zij op het schavot om 'aldaar wel strengelijk te werden gegeeselt' waarna zij voor een jaar uit het gewest Holland en Westfriesland werd verbannen.

Een minder pijnlijke, maar al even strenge straf trof Elisabeth van der Poll, 'van Hamburg'. Zij verscheen in maart 1794 voor de Amsterdamse rechtbank. Elisabeth verdiende de kost als 'hoerenwaardin' (bordeelhoudster) in een kelder aan de Warmoesstraat. Daar had zij een van de meisjes die voor haar werkten tot bloedens toe geslagen. Bovendien ontkende Elisabeth dat ze sterke drank gebruikte, terwijl haar burens hadden geklaagd dat ze veel overlast ondervonden van haar regelmatige dronkenschap. Op 5 april sprak de rechtbank het vonnis uit: wegens 'het houden van Hoerhuijs, en pleegen van diversche brutaliteiten' (= gewelddadigheden) werd zij veroordeeld om op het schavot voor het stadhuis op de Dam te pronk te staan, met een bord op de borst waarop haar delict stond vermeld. Verder werd zij voor twee jaar naar het Spinhuis gestuurd en daarna voor twee jaar verbannen 'uit de stad en Jurisdictie van dien, een mijl in 't ronde'.

Als beide vrouwen na hun straf uit Amsterdam zijn vertrokken, hebben zij misschien nog voor de pas vernieuwde Slotense banpaal gestaan.

Gedenknaald der Ballingen
uit 't Jaar 1794
Sloten N. H.

Tekst en samenstelling:

Carly Misset en Heleen Groot, met medewerking van Hans Frankfurter.

Met dank aan:

Tom Brockmeier, Eric Schmitz, Gemeentearchief Amsterdam, Gemeentearchief Amstelveen
Instituut voor rechtshistorische documentatie (Universiteit van Amsterdam)
Jeanne Burleson, Werkgroepen Historie en Publiciteit van de Dorpsraad.

Deze publikatie is een initiatief van het Comité 200 jaar Banpaal Sloten en werd mede mogelijk gemaakt door:

Stadsdeel Osdorp, Dorpsraad Sloten-Oud Osdorp, RABO-bank Sloten.

Uitgave

Dorpsraad Sloten-Oud Osdorp Nieuwe Akerweg 14 1066 ES Amsterdam-Sloten tel. 020-6174511

Druk

De Adelaar Badhoevedorp, september 1994